

SUST O‘ZLASHTIRUVCHI TALABALAR TAFAKKURINING O‘ZIGA XOS PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Hayitov Qobil Qurbonovich

Toshkent iqtisodiyot va texnologiyalar universiteti katta o‘qituvchisi

Tel.: +998 90 908 36 90

e-mail: qobil.hayitov@mail.ru

Orcid: 0009-0001-1851-0629

Annotatsiya. maqolada yangi bilimlarni sust o‘zlashtiruvchi talabalar tafakkur jarayonidagi operatsiyalarga to‘xtalib o‘tilgan. Bilimlarni o‘zlashtirish jarayonida tafakkur asosiy dominantlik vazifani bajarib barcha jarayonlar ishtirokida bilimlarni o‘zlashtirishga keng yo‘l ochadi.

Kalit so‘zlar: Tafakkur jarayonlari, tafakkur operatsiyalari, mantiqiylik, analiz, sintez, abstraksiya, taqqoslash, dominantlik.

Tafakkur eng murakkab jarayonlardan biri bo‘lib uning yuzaga kelishi ham amalda namoyon bo‘lishi ham o‘ziga xos psixologik xususiyatlarga ega bo‘lib, har bir shaxsda turlicha namoyon bo‘ladi. Inson ruxiyati bilan shug‘ullangan va shug‘ullanib kelayotgan taniqli mutaxassislar albatta tafakkurga tarif bermay o‘tmaganlar. Ana shunday ta‘riflardan biri O‘zbektonda psixologiya fani rivojiga katta xissa qo‘shgan zabardas olim professor E.G‘.G‘ozinev tomonidan ilgari surilgan “Bilim va fikrlarga suyangan holda, tafakkurga quyidagi shartli ta‘rifni berish mumkin: “Tafakkur atrof-muhitdagi voqelikni nutq yordami bilan bavo-sita, umumlashagn holda aks ettirivchi psixik jarayon, ijtimoiy sababiy bog‘lanishlarni anglashga, yangilik ochishga va bashorat qilishga yo‘naltirilgan aqliy faoliyatdir”¹. Mazkur ta‘rifda tafakkurning eng muhim xususiyatlari va funksiyasi sanab o‘tilgan, ya‘ni so‘z (fikir) bilan, umumlashtirib, bavo-sita, ijtimoiy sababiylik, yangilik ochish, bashorat qilish, jarayon, faoliyat va boshqalar. Bilimlarni tez va mantiqiy o‘zlashtiradigan talabalarda yuqorida keltirilgan tafakkurni muhim xususiyatlari yoshiga nisbatan mutanosib shakillangan bo‘lsa susut o‘zlashtiruvch talabalarda esa biror bir muhim xususiyat rivojlanishdan ortda qolgan bo‘lishi tabiiy xol hisoblanadi. Shu sabali ham biz mazkur maqolada sust o‘zlashtiruvchi talabalarni tafakkuri hususiyatlari xaqida qisman bo‘lsada to‘xtalib o‘tishni lozim topdik. Tafakkurning xususiyatlari bilan bir qatorda uning operatsiyari ham mavjudki mazkur bosqichni amalga oshirmay turib kegingi bosqichlarga o‘tib bo‘lmaydi.

¹ Гозиев Э. Умумий психология. –Тошкент: “Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти”, 2010. –Б. 459.

Talaba tomonidan avvalo tafakkurida amalga oshiradigan operatsiyalari analiz va sintez operatsiyalari deb nomlanadi.

Analiz – yordami bilan biz narsa va hodisalarni fikran xususiyatlarini tahlil qilinadi. Talaba dars jarayonida analiz yordami bilan ko‘pgina ishlarni amalga oshiradi, topshiriqlar misol va masalalarni yechadi. Umuman olganda, tabiat va jamiyatdagi bilim va tajribalarni inson tomonidan o‘zlashtirib olish analizdan boshlanar ekan. Talabaga yozma nutqni o‘rgatish bola og‘zaki nutqini analiz qilishdan boshlanadi. Kegin esa bu holat matnni gaplarga, gaplarni so‘zlarga, so‘zlarni o‘z navbatida bo‘g‘inlarga, fonemalarga ularni esa tovushlarga bo‘lish singari aqliy faoliyat bilan asta-sekin almashtiriladi.

Sintez – operatsiyasida, biz narsa va hodisalarning bo‘laklarini sintez yordami bilan fikran birlashtirib, butun holiga keltiriladi. Sintez elementlarning, narsa va hodisalarning qismlari va bo‘laklarini bir butun qilib qo‘shishdan iborat aqliy faoliyat deb e ta’riflanadi. Kichik boshlang‘ich sinf bolasi o‘z harf xaltasidagi kesilgan harflardan foydalanib bo‘g‘in, bo‘g‘inlardan so‘z, so‘zlardan gap, gaplardan esa nixoyatda kichik hikoya tuzadi. Talaba analiz yoki sintez operatsiyasini fikran amalga oshira olmasa bilimlarni to‘liq anglay olishi hamda o‘zlashtira olishi mumkin emas mazkur holatni sust o‘zlashtiruvchi talabalarni yuzaga kelishini dastlabki asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Ontogenez psixologiyada olib borilgan tatqiqotlarga ko‘ra, kognitiv jarayonlardan tafakkurdagi analiz va sintez o‘zaro bevosita mustahkam bog‘langan yagona jarayonning ikki tomonidir. Agar talaba bilimlarni analiz qilinmagan bo‘lsa, uni sintez qila olmaydi, har qanday analiz bilimlarni bir butun holda yangi bilimlar asosida yuzaga keladi.

Talabalarni analiz va sintez qilishga o‘rgatishda fikrlarni muayyan ob’ektlarga yo‘naltirish asosiy rol o‘ynaydi. Buning uchun talabalarga diqqatini yo‘naltirish va bir obektda to‘plab turish ko‘nikmasini shakillantirish lozim bo‘ladi. Sust o‘zlashtiruvchi talabalarning tafakkuridagi taqqoslash operatsiyasini fikran to‘liq amalga oshira olmasligi ham sabab bo‘lishi mumkin. “Taqqoslash insonning ijtimoiy faoliyatida, bilimlarning o‘zlashtirilishida, voqelikni to‘laroq aks ettirishida bir-biriga o‘xshash jihatlar tafovutini, shuningdek, bir-biridan farq qiladigan tomonlar o‘rtasidagi o‘xshashlikni topishdan iborat fikr yuritish operatsiyasi katta ahamiyatga ega. Taqqoslash-shunday bir tafakkur operatsiyasidirki, bu operatsiya vositasi bilan ob’ektiv dunyodagi narsa va hodisalarning bir-biriga o‘xshashligi va bir-biridan farqi aniqlanadi”².

² Ғозиев Э. Онтогенез психологияси. –Тошкент: “Ношир”, 2013. –Б. 218.

Tafakkurdagi taqqoslash operatsiyasi haqida fikr yuritilganda, soʻzning asosini oʻzlashtirishda oʻzakning muhim belgilarini mohiyatini aniqroq anglab olish kabi koʻpgina yoʻnaltirilgan aqliy faoliyatlarni takidlab oʻtish lozim. Taqqoslash har qanday bilimning va har qanday tafakkurning asosidir. Shaxsni qurshab turgan tashqi olamdan predmetlarni hammasini taqqoslab koʻrish, eshitish va boshqa sezgirlik yoʻli bilan bila olinmasa, boshqa yoʻl bilan bilib boʻlmaydi, agar fikran hech narsa bilan solishtirilmasa va farqini bilib olish mumkin boʻlmagan biron bir narsaga duch kelganida edi, u holda shu narsa toʻgʻrisida hech qanday fikr hosil qilina olmas edi. “Taqqoslash operatsiyasi ikki xil yoʻl bilan amalga oshishi mumkin: amaliy (konkret narsalarni bevosita solishtirish) va nazariy (tasavvur qilinayotgan obrazlarni va narsalarni ongda fikran taqqoslash).”³

Talabalar chizgʻichni yogʻochga yoki qogʻozga solishtirsalar, u analogik holatdagi misol boʻla oladi. Bundan tashqari, metr bilan masofani, jismlarini oʻlchash paytida ham taqqoslash jarayoni vujudga keladi. Bilim oluvchi olayotgan bilimni keng qoʻllamdagi informatsiyalar farqini fikran taqqoslash yordamida anglab yetadi. Mazkur xolatdan anglash mumkinki talabalar dilda oʻylayotgan narsalarni fikran solishtirib koʻradilar. Baʼzan turli yoshdagi kishilar oʻz tengdoshlari xarakterida, qiziqishida, yurish-turishida, muomalasida va boshqa xususiyatlarida oʻxshashlik va tafovut borligini topadilar. Aksar holatlarda talabalarda taqqoslash uchun bilim yetmasligi natijasida bilimlarni oʻzlashtirishda sustlik yuzaga keladi. Mazkur xolatni oldini olish uchun avvalgi bilimlarni tez-tez takrorlab turish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bilimlarni takrorlash asnosida tafakkurda abstraksiya operatsiyasi yuzaga keladi. “Narsa va hodisalarning, qonun va qonuniyatlarning ayrim belgisi, sifati, alomati yoki xususiyatlarini fikran ulardan ayirib olib, mustaqil fikr obʻektiga aylantirishdan iborat fikr yuritish operatsiyasi inson bilish faoliyatida muhim ahamiyatga ega”⁴. Masalan, bilish jarayonida tabiat, jamiyat va ayrim insonlarga xos boʻlgan «goʻzallik» belgisini ayirilib olib, ularning goʻzalligi toʻgʻrisida emas, balki umuman goʻzallik, yaʼni estetik kategoriya mazmunidagi tushuncha yuzasidan mulohaza bildiriladi. Abstraksiyalash shunday fikr tafakkur operatsiyasidirki, bu operatsiya yordami talaba yangi bilimlarni muhim xususiyatlarini farqlab olib, ana shu bilimlardan muhim boʻlmagan tomonlarini ajratib oladilar. Yangi bilimlarni tez oʻlatirib oluvchi talabalarda abstraksiyalash onson kechishi bilan bir qatorda taqqoslash ham tez amalga oshadi, sust oʻzlashtiruvchi talabalarda esa mazkur holat asta sekin

³ Фозиев Э. Умумий психология. –Тошкент: “Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти”, 2010. –Б. 460.

⁴ Жупник О.Н. Карьера в системе ценностей современной студенческой молодежи // Ученые записки Крымского федерального университета имени В.И. Вернадского. Социология. Педагогика. Психология. 2019. Т. 5 (71). № 2. –С. 20.

amalgaga oshadi natijada esa bir yayangi bilimni o'zlashtirgunicha kegingi bilimni o'zlashtirishda murakkablik yuzaga keladi. Natijada "men tushinmayapman", "men bilmayman" degan baxonani tan oladi. Shuni alohida ta'kidlashimiz lozimki, oliy ta'lim tizimidagi bilimlarning aksariyati bilishning ratsional yo'li bilan egallashga qaratilgan bo'lib, abstraksiyadan keng ko'lamda foydalanishni taqozo etadi. Talabalar o'rtasida sust o'zlashtirishni oldini olish talabalarni abstraksiyani amalga oshirish yo'l va usullari bilan tanishtirib borish ijobiy natijalarga olib kelishi tabiiy hol hisoblanadi. Tafakkur jarayonidagi abstraksiya operatsiyasi bilan talabani qurollantirish – intellektual jihatdan intensiv rivojlanishga olib keladi, shuningdek, mustaqil bilim olish faoliyatini takomillashtiradi hamda mavjud bilimlarni umumlashtirish malakasini shakllantiradi. Talaba tomonidan o'zlashtirgan bilimlari asnosida ma'lum bilimlarni umumiy tomonlarini fikran bir butun holatga keltira olishi umumlashtirish deb tavsiflash mumkin. Mazkur holatni qanday amalga oshirilishini pedagog o'z faoliyatida talabalarga muntazam ta'kidlab borishi lozim bo'ladi. Umumlashtirish har bir talabani o'ziga xos xususiyati hisoblanib uni qanday fikran amalga oshirishi faqat o'zi biladi. Izohlashga kelganda og'zaki nutqida bayon qilishda turli murakkabliklarga duch keladi.

"Psixologiyada umumlashtirishning keng qo'llaniladigan ikki turi: tushunchali umumlashtirish va hissiy-konkret umumlashtirish yuzasidan ko'proq fikr yuritiladi. Tushunarli umumlashtirishda predmetlar ob'ektiv muhim belgi asosida umumlashtiradi. Hissiy-konkret umumlashtirishda esa predmetlar topshiriq talabiga binoan tashqi belgi bilan umumlashtiriladi. Psixologlari noto'g'ri umumlashtirishning hissiy-konkret umumlashtirishdan tafovuti borligini hamisha ta'kidlab kelmoqdalar"⁵. Umumlashtirish deganda psixologiyada narsa va hodisalardagi xossa, belgi, xususiyat, alomatlarni topish va shu umumiylik asosida ularni birlashtirish tushuniladi. Bilimlarni o'zlashtirish jarayonida umumlashtirishni mazmuniga ko'ra, tushunchali umumlashtirish va yaqqol-ko'rgazmali yoki elementar umumlashtirish turiga ajratish ko'rsatilib kelinadi. Aksari xollarda talabalar bilan ishlayotgan pedagog tushunchali umumlashtirish orqali ob'ektiv qonuniyatlarni muhim belgilari bo'yicha birlashtirib yangi bilimlarni bersagina talabalarda bilimlarni o'zlashtirish yuqori bo'ladi.

Demak yangi bilimlarni muhim belgilar umumlashtirilib, ob'ektiv qonuniyatlarni ochish berish orqali bilimlarni o'zlashtirish sifatiga erishiladi. Umuman olganda talabalarda muntazam namoyon bo'lib turadigan yaqqol-ko'rgazmali umumlashtirishda narsa va hodisalar tashqi hamda yaqqol belgilari

⁵ Ғозиев Э. Умумий психология. –Тошкент: "Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти", 2010. –Б. 462.

bo'yicha umumlashtirilib turli fanlar bo'yicha bilimlar farqlanadi va umumiy tomonlari birlashtiriladi. Shaxslilikni takomillashuvi bevosita va bilvosita o'zidan avvalgi avlodlarni bilimlarini o'zlashtirish hamda ular asosida yangiliklarini kashf etishi tafakkur jarayoniga bog'liqligini takidlagan holda, tafakkur ijtimoiy xususiyatga ham egaligini unitmaslik lozim. Talabani bilimlarni o'zlashtirishdagi sustligini o'qituvchi vaqtida aniqlab, o'zlashtirish jarayoniga salbiy ta'sir ko'rsatayotgan tafakkur operatsiyasini aniqlashi va kerakli metodlar yordamida samarali yordam bera olishi lozim hisoblanadi. Bilimlarni sust o'zlashtiruvchi talabalar boshlang'ich ta'limda ham bitiruvchi sinflarda ham uchrashi tabiiy bunday vaqtlarda pedagog maktab psixologi bilan birgalashib biror bir usullardan unumli foydalani talabani imkoniyatlari mavjudligini ko'rsatib talabani yangi faoliyatga undashi orqali o'quv faoliyatini takomillashuviga e'tiborini qaratishi kerak⁶.

“Sust o'zlashtiruvchi talaba bo'lmaydi aksincha sust bilim beruvchi o'qituvchi bo'ladi” degan shior o'zini tasdig'ini hech qachon topgan emas. Buning isboti shundaki guruh jamoasini o'ndan biri a'lo baholarga o'qiyotgan ekan demak pedagog o'z vazifasini to'liq amalga oshirmoqda, faqat tafakkurini ma'lum bir operatsiyalari muvaffaqiyatli amalga oshira olmayotgan talabalar mavjud, desak xato bo'lmaydi. Mazkur maqolamizda e'tiborimizni sust o'zlashtiruvchi talabalarni tafakkuri operatsiyalari haqida fikr yuritgan bo'lsak kelgusida sust o'zlashtiruvchi talabalarning tafakkuri xususiyatlari va yoshga oid tafakkur turlariga batafsilroq to'xtalib o'tamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. G'oziev E. Ontogenez psixologiyasi. –Toshkent: “Noshir”, 2013.
2. G'oziev E. Umumiy psixologiya. –Toshkent: “O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati”, 2010.
3. Жупник О.Н. Карера в системе ценностей современной студенческой молодежи // Ученые записки Крымского федерального университета имени В.И. Вернадского. Социология. Педагогика. Психология. 2019. Т. 5 (71). № 2. С. 19–27.
4. Зимина О.А. Формирование ценностных ориентаций у студентов в образовательном процессе вуза: Дис. ... канд. пед. наук. Краснодар, 2004.
5. Ильинский И.М., Луков В.А. Московские студенты: трансформации ценностных ориентаций // Вестник РУДН. Серия: Социология. 2020. Т. 20. № 1. С. 50–63.

⁶ Ильинский И.М., Луков В.А. Московские студенты: трансформации ценностных ориентаций // Вестник РУДН. Серия: Социология. 2020. Т. 20. № 1. –С. 53.